

Miquela Valls: dona, docent, traductora de Verdaguer i defensora del català¹

Núria Camps Casals

Universitat de Vic. Facultat d'Educació, Traducció i Ciències Humanes
Carrer de la Laura, 13. 08500 Vic
nuria.camps1@uvic.cat



Resum

La recepció de l'obra de Jacint Verdaguer (1845-1902) a França ha estat estudiada de forma fragmentària; tampoc no han estat estudiats en profunditat els seus traductors al francès, que han patit la mateixa sort i que, ara per ara, no han merescut prou atenció. Aquest és el cas de la professora i traductora nord-catalana Miquela Valls (Perpinyà, 1945). Amb aquest estudi s'intenta aportar una mica més de llum a la seva figura. Sobretot, es para una atenció especial a la seva faceta de traductora i, en aquest sentit, a més d'un esbós biobibliogràfic de Valls, es presenta una ressenya sobre la seva versió de *Canigó*, que és la més destacada de les que s'han fet.

Paraules clau: Miquela Valls; Jacint Verdaguer; *Canigó*.

Abstract

The reception of Jacint Verdaguer's works in France has been inadequately studied. In this regard, only limited research has been done on translators as, for the moment, they have drawn no scholarly attention. This is the case of the French Catalan professor and translator Miquela Valls (Perpignan, 1945). The aim of this paper is to bring to light the work of Valls. Special attention is paid to her work as a translator and, therefore —as well as a bio-bibliographic outline of Valls— a report on her version of *Canigó* —the most notable translation of those that have been published of this piece— is going to be presented.

Keywords: Miquela Valls; Jacint Verdaguer; *Canigó*.

Sumari

- | | |
|---|--------------------------|
| 1. <i>Canigó</i> : primeres versions,
(re)traduccions i noves consideracions | 3. Consideracions finals |
| 2. Miquela Valls (2004):
Ideologia i forma | 4. Bibliografia |

1. El treball s'inscriu en les investigacions del projecte FFI2008-04830/FILO finançat pel Ministerio de Ciencia e Innovación (MICINN), que es duen a terme dins el Grup de recerca consolidat (2009 SGR 736) «Textos Literaris Contemporanis: estudi, edició i traducció» de la Universitat de Vic.

La recepció de l'obra de Jacint Verdaguer (1845-1902) a França ha estat estudiada de forma fragmentària; tampoc no han estat estudiats en profunditat els seus traductors al francès, que han patit la mateixa sort i que, ara per ara, no han merescut prou atenció. Aquest és el cas de la professora i traductora nord-catalana Miquela Valls i Robinson (Perpinyà, 1945). En aquest moment, a la Catalunya del Sud, la figura de Valls —que girà novament al francès el *Canigó* l'any 2004— és força desconeguda. El present estudi, en part basat en converses amb ella mateixa, pretén contribuir a treure Miquela Valls de l'oblit en què les circumstàncies del país l'han col·locat i aportar una mica més de llum sobre la seva figura. Es para una atenció especial, sobretot, a la seva faceta de traductora i, en aquest sentit, a més d'un esbós biobibliogràfic de Valls, es presenta una ressenya sobre la seva versió de *Canigó*, que —com es veurà més endavant— és la més destacada de les que se n'han fet.

És innegable que la Catalunya del Nord ha estat, històricament, supeditada a un procés sistemàtic de «francesització» / afrancesament per part de París. Com afirma l'advocat i polític nord-català Miquel Mayol i Raynal (1992) en el seu article «Mecanismes de la francesització» —inclòs a la monografia *Qui som els Catalans del Nord*— la realitat de la Catalunya del Nord és de difícil comprensió, ateses certes paradoxes que envolten i han envoltat l'existència dels nord-catalans al llarg de la història:

Entendre la realitat nord-catalana avui no és gens fàcil. L'ambigüitat de la situació apareix arreu a qualsevol observador una mica atent. D'una banda, per exemple, l'abús dels senyals d'identitat: el gentilici afrancesat en «catalan, catalane» en la denominació de centenars d'agrupacions econòmiques i lúdiques, la quadribarrada es posa sense cap mena de vergonya al costat de la tricolor a qualsevol avinentesa. D'altra banda, l'ús quasi confidencial del català i la traducció política només testimonial d'una identitat arreu manifestada.

És la història que dona la clau d'aquests enigmes, sols la història permet d'entendre la pugna multiseccular que hi ha hagut en aquesta terra entre la força abassegadora de l'assimilacionisme francès i una pregona, quasi irreductible, catalanitat. (MAYOL 1992)

O, en paraules del professor i editor nord-català Ramon Gual (1992) en l'article «Mentalitats nord-catalanes» —també recollit en la monografia suara citada—, un nord-català

[...] té com a característica principal ser totalment ambigu i constantment acomplexat.

Ambigu quant a definir-se. Què és ell? Català o francès? Primer francès que català o al revés? Francès de papers i català... de cor? No és culpa seva si l'Estat francès, voluntàriament i constantment, ha fet l'amalgama entre les paraules «estat» i «nació», i al contrari la separació «neta i precisa» entre el «francès, llengua d'una nació» i el «català, dialecte, patuès i al màxim llengua regional». Ho ha reeixit talment bé, ho ha fet entrar tan profundament en els cervells que ara tothom n'està totalment convençut. Per tant no pot existir una «nació catalana» a l'interior d'un «estat» francès. (GUAL 1992)

Ens trobem doncs, des del punt de vista lingüístic, davant d'un bilingüisme sistèmic, endogen i completament asimètric/diglòssic pel que fa a la relació de preponderància/preeminència del francès (llengua amb intenció dominant) sobre el català (llengua «dominada» amb vocació d'assolir el mateix valor d'intercanvi que el francès). És precisament la idiosincràsia geopolítica i sociolingüística d'aquesta zona fronterera —un magma, un entremig, en el qual no hi ha una distinció precisa entre nacionalitats, cultures, llengües ni identitats (GODAYOL 2000)— el que ens permet entendre Miquela Valls com a traductora i professora i, en definitiva, com a persona. Valls, sempre compromesa amb la llengua catalana, ha convertit la traducció, la docència i la defensa de l'ús del català a la Catalunya del Nord en les seves grans companyes de viatge. Tot i tenir el català com a llengua familiar, cresqué amb l'obligació de no parlar-lo en públic. Aquesta prohibició tàcita de l'idioma matern li despertà el desig de recuperació de la llengua i la cultura catalanes des del moment en el qual, amb els anys i a la Universitat de Montpeller, prengué consciència de la situació lingüística anormal de la Catalunya del Nord. Per això, el seu intens recorregut vital es caracteritza per una amalgama d'activitats que sempre s'encaminen cap a un únic objectiu: la defensa aferrissada de la llengua catalana des d'un espai de frontera, la Catalunya del Nord. Amb tot, la mateixa Valls també destaca —en tot moment— el seu paper de dona, en primer terme, com també d'esposa, mare i àvia, que no sap dissociar de la seva tasca social en favor del català. Tant, que en conversar amb ella sobre la seva traducció de Verdaguer, comentava com pensà la seva versió des d'un punt de vista femení; un aspecte que es tractarà més endavant.

Professora de Lletres modernes des del 1967, agregada el 1972, Valls fou professora d'institut a Rouvroy, al nord de França, i a Portvendres, on durant la dècada dels setanta fou pionera en l'ensenyament del català a les escoles. També ha estat docent del Departament de Català a la Universitat de Perpinyà. Actualment, és membre corresponent de la secció de Filosofia i Ciències Socials de l'Institut d'Estudis Catalans. Ha estat membre fundadora de l'escola catalana Arrels i presideix l'associació APLEC. Es tracta de l'Associació per a l'Ensenyament del Català, nascuda l'any 1983 davant la necessitat de treballar pel català (des d'infantil fins a la universitat) i que, actualment, promou intercanvis escolars nord-sud, intervencions per a implantar i mantenir la presència del català a les escoles, edita per als joves (per exemple, la revista *Mil Dimonis*) i elabora material didàctic per a tots els nivells, entre d'altres accions. Igualment, presideix Terra Nostra —la revista escolar i casa d'edició. També ha estat part activa de la Federació d'Entitats per a la defensa de la Llengua Catalana a la Catalunya del Nord. La seva tasca li ha valgut el premi Joan Blanca d'actuació cívica de la Vila de Perpinyà l'any 2005 —en concret per la retolació bilingüe dels carrers de Perpinyà— i, el 1988, rebé a Barcelona el premi Jaume I atorgat per la Fundació Carulla.

De la seva faceta com a traductora —reconeguda amb una entrada en el recentment publicat *Diccionari de la Traducció Catalana* (2011)— cal fer referència, en especial, a tres versions del francès al català —a més de la versió de *Canigó*, del català al francès a la qual es dedicarà bona part de l'article. Es tracta

de: *Els meus avantpassats*, de Michel Ridray (1977); *Sureda... fa temps*, de Jeroni i Francesc Margail (1986), i *El Rosselló de cara a la Revolució Francesa*, de Michel Brunet (1989). Convé, encara, tot i que sigui de passada, fer esment de la tasca de Valls en tant que crítica i historiadora de la literatura. En aquest camp, cal destacar-ne les contribucions a l'estudi de Josep Sebastià Pons (Illa del Riberal, 1886-1962), Simona Gay (Illa del Riberal, 1898-1969) i Pau Berga (Pesillà de la Ribera, 1866 – Royan, 1948), que traduí un fragment de *Canigó* —«*Maladetta*»— que es conserva en el manuscrit Ms. 375/3 a la Biblioteca de Catalunya.

1. *Canigó*: primeres versions, (re)traduccions i noves consideracions

Com s'ha apuntat més amunt i és ben sabut, la recepció de l'obra de Verdaguer a França —malgrat que no ha estat estudiada en profunditat— és una de les més rellevants dins la seva projecció mundial. Ara per ara, és inqüestionable que Verdaguer és l'autor català amb la major recepció europea i, al seu torn, el més versionat entre les darreries del XIX i les primeres dècades del XX. La veu del jo poètic de Verdaguer ha estat reinterpretada per les múltiples lectures dels seus receptors immediats i, posteriorment, en moltes ocasions reencarnada i oferta en més d'una desena de llengües al nou lector per mitjà de les versions dels seus traductors —sigui *verbum pro verbo* o per mitjà d'una versió més aviat comunicativa; respectant-ne o no la sintaxi versal, la versificació, la prosòdia, etc.; en vers o en prosa. França es constituí en el primer país europeu, dels molts que vindrien després, on es versionà l'obra verdagueriana. El poeta penetrà en els cercles literaris francesos gràcies als escriptors provençals, els cercles de premsa catòlics, els grups de literats i intel·lectuals rossellonesos d'abstracció conservadora i, per últim, els hispanistes/catalanistes establerts, principalment, a la capital gal·la. El primer exemple d'una traducció de Verdaguer al francès es materialitzà l'any 1883 per iniciativa d'Albert Savine, que traslladà *L'Atlàntida* en prosa.²

Des del punt de vista traductològic, per descriure el procés translatiu de *Canigó* del català al francès, no es pot deixar de fer referència a dos conceptes bàsics: *retraducció* i *acceptabilitat*. Com ens fa notar Valls, amb el pas d'un segle els canvis constants en la llengua i la cultura dels receptors de qualsevol traducció imposen una revisió/(re)traducció. Valls es veu confrontada amb la tasca de reprendre unes traduccions que, en el seu moment, foren considerades definitives i fixades, però que resulten, ara, denses i difícils per al lector a cavall entre els segles XX i XXI. En paraules de Gideon Toury a *Los estudios descriptivos de traducción y más allá*: «[...] es aconsejable comenzar por estudiar las supuestas traducciones y sus componentes según su ACEPTABILIDAD en el (los) sistema(s) de los que supuestamente forman parte.» (TOURY 2004: 114). Dit d'una altra manera, i tal com asseverava Valls, calia actualitzar el text i apropar-lo al lector modern, a més de resoldre les fissures que podien presentar les primeres traduccions. Les primeres versions, ultraconservadores, plenes de construccions complexes i allunyades de la parataxi de Verdaguer, són rellevades per una (re)traducció (la de

2. Veg. Verdaguer (1883).

Valls) que, tot i que corre el perill de ser considerada subalterna —per ser gestada des de la frontera, en una llengua minoritària al seu territori per aspectes polítics i nascuda de la mà d'una dona—, presenta, sense traïcions, l'essència del text verdaguerià posat al dia en llengua del segle XXI i acceptable per al lector del XXI.

En definitiva, obra cabdal i atemporal de Verdaguer, el *Canigó* continua essent considerat, quan ja fa més d'una centúria de la seva aparició, un clàssic, una peça clau del sistema lingüístic-literari de Catalunya i un referent en la construcció de la història mítica del poble català, que s'ha llegit i rellegit en marcs culturals, polítics i socials completament diferents. A més, per sorprendent que pugui semblar, l'epopeia canigonenca també s'ha convertit en un clàssic en francès —poques obres s'han vist recompensades amb tantes traduccions completes i moltes d'altres de fragmentàries en una llengua. Pel que fa a les traduccions completes cal mencionar les de Josep Tolrà de Bordas (Prada de Conflent, 1824 – Tolosa de Llenguadoc, 1890), l'any 1889,³ la de Joan Baptista Blazy (Catllà de Conflent, 1878 – Baixàs, 1933), l'any 1908,⁴ i la de Miquela Valls, el 2004.⁵ La versió de Tolrà de Bordas ha estat, així mateix, reeditada el 1986⁶ i el 2010⁷ per Privat a Tolosa de Llenguadoc i MonHélios a Oloron-Sainte-Marie (Aquitània), respectivament. Amb referència a les versions fragmentàries, es té constància de la traducció de «Lo Rosselló» [*Le Roussillon*] —que veié la llum a Perpinyà l'any 1884 de la mà del literat nord-català Justí Péprax (Ceret, 1828 – Perpinyà, 1901) en forma de nadala—⁸ i de la versió del militar i literat francès Scipion Dumas (Montpeller, 1822 – Perpinyà, 1892),⁹ amic de Justí Péprax i que s'ajudà de la traducció d'aquest per reversionar poc temps després «Lo Rosselló» [*Le Roussillon*] (DUMAS 1882).¹⁰ Això no obstant, en aquest text no es tenen en compte les traduccions no completes per no ser comparables a la versió de Valls.

1.1. Traductors i traduccions: versions completes

L'historiador, jurista i capellà nord-català Joseph-Jean-Baptiste-François-Maurice Tolrà de Bordas —més conegut com a Joseph Tolrà de Bordas o Mgr. Tolrà de Bordas— (Prada de Conflent, 1824 – Tolosa de Llenguadoc, 1890) és especial-

3. Veg. Verdaguer (1889).
4. Veg. Verdaguer (1908).
5. Veg. Verdaguer (2004).
6. Veg. Verdaguer (1986).
7. Veg. Verdaguer (2010).
8. Veg. Verdaguer ([ca. 1886]). En resta un exemplar a la Biblioteca de Catalunya (Verd. 8-VI-1/36) i se'n pot veure la portada a Verdaguer (2004: 169).
9. Segons l'estudi complementari de Gual i Maluquer (VERDAGUER 2003: 169) la versió de Dumas fou traduïda el 10 de gener de 1885 i s'imprimí l'any 1892. Cal destacar que, a més de girar Verdaguer, el 1879, Dumas publicà dos sonets de Mistral girats al francès al Butlletí XXIV, p. 331-339 de la *Société Agricole Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales*.
10. Existeixen altres traduccions de *Canigó* més breus i, per ara, poc conegudes: a) Vuit estrofes d'«El Rosselló», en francès per Juli Delpont a *La Clavellina* (Perpinyà, 1902) i b) «La Maleïda» (cant IV) en francès, a més de castellà, anglès i alemany. Veg. VERDAGUER, Jacint (1917). *La Maleïda*. Barcelona: Lluís Gili.

ment recordat per la seva tasca de crític i traductor de Jacint Verdaguer. Com a torsimany de l'obra verdagueriana, Tolrà tragué al mercat l'any 1889¹¹ *Le Canigou, légende pyrénéenne du temps de la reconquête. Traduction française, avec le texte catalan en regard* editada per Albert Savine a París i «autorisée et approuvée par l'auteur». Es tractava d'una edició de 382 pàgines, bilingüe català-francès i en prosa que fou reeditada, com s'ha dit, el 1986 i el 2010. El volum, que inclou un mapa del Pirineu, està precedit per un extens «Avant-propos» del mateix Tolrà i es clou amb una llarga sèrie de notes del traductor. És la primera versió íntegra en francès i ha servit com a base per a girar *Canigó* a moltes llengües europees. Inclou, també, l'epíleg «Los dos campanars» —que Verdaguer no havia inclòs en l'edició original (no ho va fer fins a la reedició de 1901)— i «La Corona» —uns versos de Verdaguer en agraïment per un premi literari concedit a *Canigó* per part dels membres de la *Société Agricole Scientifique et Littéraire des Pyrénées-Orientales*.

Els primers contactes del prelat nord-català amb Verdaguer es vehicularen per mitjà d'un assaig sobre *L'Atlàntida* que, el 1881, Tolrà donà a conèixer: *Une épopée catalane au XIX^e siècle. «L'Atlantide» de Don Jacinto Verdaguer* (TOLRÀ DE BORDAS 1881) i, d'un breu esbós biobibliogràfic que, pocs anys després, ell mateix dedicà al poeta i que es materialitzà, el 1883, en forma d'opuscle i sota el títol *Les Félibres - Don Jacinto Verdaguer* (TOLRÀ DE BORDAS 1883). Pel que fa a la faceta de crític de Tolrà de Bordas, no es pot obviar l'article que, l'any 1989, Pere Farrés i Ramon Pinyol publicaren a l'*Anuari Verdaguer* «L'“Essai sur l'Atlantide” de Joseph Tolrà de Bordas, i altres crítiques coetànies» (FARRÉS I PINYOL 1990). Aquest article és dels pocs llocs on es recull informació biobibliogràfica bàsica del francès que, tot i ser àmpliament conegut i citat, ha estat poc biografat. *L'Atlàntida*, com és ben sabut, consagrà Verdaguer com a poeta de primera fila i li donà accés a una plaça destacada en els ambients literaris espanyols i europeus. *L'Essai* de Tolrà es constitueix en una evidència de la recepció positiva i immediata de l'obra verdagueriana a França (FARRÉS I PINYOL 1990). Amb referència al vessant de biògraf de Tolrà, com dèiem, el 1883 el prelat oferia al públic francòfon un opuscle de divuit pàgines sobre Verdaguer: *Les Félibres - Don Jacinto Verdaguer*. Aquesta semblança del poeta, publicada per la *Typographie J.-C. Richaud* de Gap —altrament anomenada *Imprimerie felibréenne de J.C. Richaud*— formava part d'una sèrie d'opuscles que aparegueren en aquesta època (la dècada dels 80 del s. XIX) —publicats per Richaud a Gap o per la Imprimerie du patronage de Saint-Pierre a Niça— dedicats a oferir informació biobibliogràfica dels felibres més destacats del moment, entre els quals —a més de Verdaguer—, Teodor Aubanel, Sir Thomas Bonaparte Wyse, Víctor Balaguer o el mateix Tolrà de Bordas.

Tal com jo mateixa feia referència en l'article «Joan Baptista Blazy, difusor i traductor de Verdaguer» (CAMPS 2010) i també, de passada, en «Frederic Mistral i Joan Baptista Blazy, difusors de Verdaguer a França» (CAMPS 2009), el també capellà Joan Baptista Blazy —un rossellonès que dedicà la vida a difondre i estudiar l'obra verdagueriana— traduí al francès i en prosa, a més de quatre altres

11. Veg. n. 2.

obres del poeta, *Canigó – Le Canigou* (extret de la *Revue de Lille*, 1908).¹² El volum, de noranta-dues pàgines, està precedit per la famosa carta de Menéndez Pelayo on aquest elogia el *Canigó* —que ja havia estat àmpliament escampada en altres publicacions— i està complementat amb una nota de l'editor sobre les altres versions de Blazy adquiribles a la llibreria Sœur-Charruey: «*Deux autres œuvres de Jacinto Verdaguer ont été publiées dans la Science Catholique, les Fleurs de Marie (mai 1905), Au ciel, dédié à ceux qui souffrent (octobre 1905). Nos lecteurs peuvent se procurer ces numéros à notre librairie.*» (VERDAGUER 1908). Malgrat que no consta de manera explícita al llibre, Blazy, en una carta destinada a Mistral de 27 d'octubre del 1908,¹³ intentava legitimar la seva traducció reportant que la versió de Tolrà estava exhaurida. La versió de Blazy, que tenia com a punt de partida la traducció de Tolrà i que fou publicada lluny de terres catalanes, tingué, en el seu moment, poca repercussió. Blazy ha estat pràcticament un desconegut fins a principis del segle XXI, quan li vaig dedicar la meva tesina.¹⁴

A més de Verdaguer, Blazy també centrà el seu interès en Mistral, Costa i Llobera o Lull, només per citar els més destacats. Blazy fou un fervent catalanista —predicà en català a les parròquies de la Catalunya del Nord— i admirador de Verdaguer que participà de les idees de Carsalade du Pont —bisbe d'Elna-Perpinyà i un dels pilars de la renaixença nord-catalana a principis del segle XX. Aquest rossellonès és un dels col·laboradors més prolífics del *Diccionari Català-Valencià-Balear*, d'Alcover i Moll. D'ell se sap també que prengué part, amb una comunicació, en el Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana (1906). És interessant fer notar la xifra d'obres de Verdaguer que traslladà al francès: *Flors de Maria, Idil·lis i cants místics, Al cel, Canigó i L'Atlàntida*, aparegudes en revistes de París i Arràs entre els anys 1905 i 1908.

2. Miquela Valls (2004): Ideologia i forma

2.1. Forma

Valls girà de bell nou l'any 2004 el *Canigó* verdaguerià i el presentà juntament amb un extens aparat traductològic conformat per: un «*Avertissement-Advertiment*» on es contextualitza la versió i es consignen les errades del volum; una missiva de Ramon Gual —editor i professor de català vinculat als cercles catalanistes nord-catalans— als lectors on es descriu la gènesi i la finalitat de la traducció de Valls (commemorar el centenari de la mort del poeta) i, per acabar, un «*Avant-propos*» de la torsimany on glossa les seves preferències traductives, examina i confronta les de les versions que precediren la seva i, per últim, analitza els aspectes lingüístics i ideològics de la seva traducció —en alguns punts de caire feminista— i de les seves predecessores. Allèn dels continguts esmentats,

12. Veg. n. 3.

13. Musée Mistral, Maillane. Carta número 270, 6. Ribesaltes, 27 d'octubre de 1908.

14. Veg. Camps (2007).

a tall d'auxili per al lector de la traducció, s'adjunta una relació de referències culturals, topònims i antropònims. El volum —que rebé el suport de l'Institut Català de Recerques en Ciències Socials de la Universitat de Perpinyà—¹⁵ fou editat per Terra Nostra a Prada de Conflent dins la col·lecció «Biblioteca de Catalunya Nord».

Com és sabut i s'ha comentat més amunt, amb anterioritat a la seva traducció de *Canigó* hi havia dues versions: la de Tolrà de Bordas (1889)¹⁶ i la de Blazy (1908).¹⁷ En l'«*Avant-propos*», Valls manté la tesi que «*Bien vite il fallut se rendre compte que la production de Blazy devait beaucoup à celle de Tolra de Bordas dont elle reprenait mot à mot bon nombre de solutions: «chaîne dansante» pour «sardana» au chant I; «fragments brisés d'un miroir qui reflèterait les étoiles» pour «trencadissos espills de l'estelada» au chant II; le simple «enamorat», devient pour tous deux «fasciné par l'amour» au chant III [...]» (VERDAGUER 2004: 5) i ho assevera fent notar que Blazy tenia com a punt de referència la traducció de Tolrà fins al punt que reproduceix alguns dels errors del seu predecessor, tot i que en corregeix d'altres: «*Certes Blazy, dont le catalan devait bénéficier d'une bonne assise d'usage populaire, redresse quelques-unes des déviations de Tolra de Bordas.*» (VERDAGUER 2004: 5). A part, segons Valls, Blazy en corregeix, en alguns fragments, l'estil i, en d'altres punts, genera errors propis i «*ailleurs il privilege l'archaïsme et la préciosité*» (VERDAGUER 2004: 6); és a dir que es decanta per un francès arcaic i preciosista. Davant d'aquests errors i correccions, l'editor —Gual— optà per girar novament el *Canigó* al francès. Des de Terra Nostra, l'editorial, es pretenia publicar *Canigó* al francès amb motiu del centenari de la mort de Verdaguer i es presentà la conjuntura adequada per a reeditar una de les versions existents. Amb tot, s'optà —segons Gual— per una traducció «*revisitée, avec de nouveaux critères, avec un regard neuf, avec une conception rénovée*» (VERDAGUER 2004: 3), la de Miquela Valls. Val a dir que es tractava, segons la traductora, de «*fournir au lecteur du XXI^e siècle naissant une version française qui éclairât sans le trahir un texte original de la fin du XIX^e*» (VERDAGUER 2004: 6). Calia, doncs, actualitzar el text i apropar-lo al lector del s. XXI. Per tant, doncs, com s'apuntava prèviament en parlar de retraducció, la versió de Valls es converteix en una necessitat, més que en un mer exercici traductiu. Com feia notar Ortiz Gozalo en l'article «Traducción y retraducción» la retraducció —a més de convertir-se en necessària en tant que element d'assoliment d'una expressió perfecta— és en traducció poètica la naturalesa pròpia de la traducció:*

Retraducir es en suma una necesidad engendrada por el hecho de que la traducción perfecta es inaccesible, por lo que ésta se convierte entonces en una utopía en pos de la cual el mundo de la cultura no deja de progresar y de buscar nuevos caminos de expresión. La prueba más indiscutible de ello la ofrece la traducción

15. Veg. n. 4.

16. Veg. n. 2.

17. Veg. n. 3.

de poesia, tal y como Yves Bonnefoy nos confirma al afirmar que «la traducción de un poema no puede sino saberse un simple momento en el interior de una serie de otras interpretaciones del mismo poema». Tal consentimiento acordado, concluía, «fundará la actividad del traducir». La traducción de poesía, por consiguiente, siempre es retraducción: la podríamos considerar incluso la retraducción por excelencia. (ORTIZ GOZALO 2004: 51)

Gual, l'editor de la traducció de Valls, descriu eloqüentment la tasca i el rerefons de la nova retraducció tot destacant-ne l'elevat grau de dificultat i l'intent de Valls —amb el suport d'un grup de treball format per Mònica Batlle, Ramon Gual i Joan Lluís Valls— d'assolir una traducció perfecta, o com a mínim aproximar-s'hi:

Tâche ardue, difficile, âpre, complexe, mais á la fois prenante, exaltante, absorbante, enivrante jusqu'à troubler l'empire des sens, ambiguë jusqu'à faire douter, jusqu'à faire confondre les limites du Paradis et celles de l'Enfer. Finalement, quand même, riche de tout «ce que l'on a pu apprendre en faisant le chemin» (de croix ?) de la Quête obstinée de cette Ithaque presque inaccessible que reste la traduction parfaite. Car le «traduttore» est inévitablement un «traditore». Et ce ne sont pas la lecture et la relecture, la discussion et la confrontation, le débat et le dialogue, la dialectique et la controverse du groupe de travail (Mònica Batlle, Ramon Gual, Joan Lluís Valls) qui éviteront à Miquela Valls d'être totalement à l'abri des «critiques les plus fines» ou des «remarques les plus subtiles». Mais, bon, là aussi nous sommes à TERRA NOSTRA, capables d'assumer. (VERDAGUER 2004: 3)

A banda de les consideracions de Gual sobre la complexitat del procés de traducció, la traductora dedica tot un apartat a les limitacions de la traducció en si mateixa. En primer lloc, afirma que es tracta d'una tasca dificultosa per «*la richesse et la précision du vocabulaire de Verdaguer, le foisonnement de ses images, la polysémie sous-jacente du lexique, l'ambivalence de certaines constructions*» (VERDAGUER 2004: 6) i reconeix que tot i haver arribat a intuir tot això en català, no sap si arribarà al mateix resultat en francès. Fins i tot, assegura que experimenta una certa insatisfacció a l'hora de traduir, pels problemes amb la polisèmia, la dificultat per igualar la riquesa lèxica de Verdaguer i uns certs dubtes a l'hora d'anomenar la flora i la fauna que hi apareix. Malgrat tot, com s'ha dit, corregeix errors dels predecessors, Tolrà i Blazy. En definitiva, se'n desmarca.

Quan parla de les característiques compartides entre les traduccions de Tolrà i Blazy —com queda plasmada a l'«*Avant-propos*» de la traductora— Valls fa referència, en primer lloc, a l'explicitació de les construccions —ambdós traductors expliciten els referents i no donen lloc a ambigüitats, destruint fins i tot possibles polisèmies buscades per Verdaguer—: «“pure et blanche” pour “nevat” (*chant III*), “jardinière fleuriste” pour “jardinera”, “cotoyant ou rasant” pour “serrejeant” (*chant IV*), “élève et décante” pour “aixeca” (*chant VI*), “nous guide et nous protège” pour “nos guia” (*chant XII*).» (VERDAGUER 2004: 7). La traductora alludeix també, especialment en el cas de Tolrà, a la rectificació de la inversió;

a l'eliminació de discordances temporals; a la reproducció del discurs de Verdaguer per mitjà de connectors, en comptes d'utilitzar la parataxi pròpia del poeta; a l'adaptació del text als preceptes i conceptes cristians més conservadors —racionalitzant en alguns casos el contingut fantàstic— i, per últim, a l'intent d'adoptar formulacions complexes. Valls n'aporta exemples tot i que no sempre explicita de quina traducció parteix —de la de Tolrà o de la de Blazy— ni es dona, en molts casos, el vers original. A continuació, a mode de quadre sinòptic, es recullen alguns dels exemples presentats per l'autora; es classifiquen segons la procedència (Tolrà o Blazy) —cosa que Valls no havia fet en tots els casos— i s'acaren amb la versió original —no sempre citada al peu de la lletra— i amb la versió de Valls. S'adjunten, a més, nous exemples per a ampliar i completar l'anàlisi descriptiva de les traduccions franceses de *Canigó*.¹⁸

ORIGINAL	TRAD. DE TOLRÀ DE BORDAS (a) TRAD. DE J. B. BLAZY (b)	TRAD. DE M. VALLS
----------	---	-------------------

EXPLICITACIÓ DE CONSTRUCCIONS*

* En els dos exemples inicials resulta evident que tant Tolrà com Blazy opten per l'explicitació. En el tercer, això només es dona en el cas de Tolrà, que, amb l'explicitació «*au zénith du firmament*», intenta esborrar qualsevol doble sentit possible que es pogués interpretar en el text.

1. «Lo sant, des del cavall, vestit de malla, encès d'amor, d'un colp d'espasa talla, per abrigar a un pobre, son ribetat mantell;» (Cant I)	(a) « <i>Le saint y est représenté à cheval et couvert de sa cotte de mailles, au moment où , le coeur brûlant de charité, il partage son riche manteau pour couvrir un pauvre sans vêtements.</i> » (b) « <i>Le saint à cheval, couvert d'une cotte de mailles et tout enflammé d'amour, taille d'un coup de son épée son riche manteau, pour en couvrir un pauvre.</i> »	« <i>Le saint, à cheval, en cotte de mailles, enflammé d'amour, d'un coup d'épée taille son manteau à liseré pour en vêtir un pauvre;</i> »
2. «de jorn tot l'emmantella de llum i pedreria,» (Cant VI)	(a) « <i>Pendant le jour, tout contribue à enrichir son manteau par l'éclat de la lumière et des pierreries;</i> » (b) « <i>le jour, il l'enveloppe d'un manteau de lumière et de pierreries;</i> »	« <i>dans la journée, il le revêt de lumière et de pierreries</i> »

18. Com és evident, la quantitat d'exemples depèn de la freqüència amb la qual apareix un o altre procediment de traducció en el text.

3. «Oh, mira-les com pugen, que càndides i belles!; no són més eixerides al vespre les estrelles quan pugen al zenit.» (Cant VI)*	(a) « <i>Oh! Regarde-les monter; qu'elles sont gracieuses et belles! Les étoiles qui, le soir, montent au zénith du firmament ne déploient pas une ardeur plus vive...</i> » (b) « <i>Regarde-les monter; qu'elles sont belles et gracieuses! Les étoiles qui, le soir, montent au zénith, ne sont pas plus alertes...</i> »	« <i>Regarde-les monter: qu'elles sont pures et belles! Les étoiles le soir ne sont pas plus vives quand elles montent au zénith.</i> »
---	---	---

RECTIFICACIÓ DE LA INVERSIÓ

1. «són ses quatre ciclòpiques torrelles i són eixos turons ses sentinelles on encara les àligues fan niu.» (Cant IV)	(a) « <i>ses quatre tourelles, dont les rocs cyclopéens avec leurs nids d'aigles se dressent comme de vigilantes sentinelles</i> » (b) « <i>ses sentinelles, ce sont les pics où nichent encore les aigles.</i> »	« <i>ses quatre cyclopéennes tours et ces pics sont les sentinelles où les aigles font encore leur nid.</i> »
2. «se veuen monjos al cor i estols de gent a l'entrada.» (Cant VI)	(a) « <i>et l'on voit même des moines dans ce qui forme l'enceinte du choeur, dont l'entrée est assiégée par la foule.</i> » (b) « <i>on voit des moines au choeur, des nuées de gens a l'entrée.</i> »	« <i>On voit le choeur des moines à la tribune et des groupes de gens à l'entrée.</i> »
3. «I el llibre els quatre evangelistes miren, misteriosos animals que es giren.» (Cant XI)	(a) « <i>Les quatre évangélistes ont leurs regards attachés sur ce livre, les évangélistes, représentés par les quatre animaux mystérieux qui se retournent.</i> » (b) « <i>Devant ce livre sont en contemplation les quatre évangélistes sous la forme de quatre animaux mystérieux qui se retournent.</i> »	« <i>Les quatre évangélistes regardent le livre, de mystérieux animaux qui se retournent.</i> »

ELIMINACIÓ DE DISCORDANCES TEMPORALS*

* En aquest cas Valls ofereix un exemple genèric de discordança temporal que ella mateixa no acaba aplicant a la seva traducció. Valls creu que aportar o mantenir discordances temporals en el text és una manera d'aproximar-se a les formes de l'epopeia medieval i mantenir l'estil verdaguerià.

**REPRODUCCIÓ DEL DISCURS DE VERDAGUER PER MITJÀ DE CONNECTORS
(en comptes d'utilitzar la parataxi pròpia del poeta)**

1. «teixint i desteixint mística dansa amb sos braços i peus [...]» (Cant II)	(a) « <i>[...]se livrant aux évolutions d'une danse aérienne et fantastique, à laquelle prennent également part leurs pieds et leurs bras [...]</i> » (b) « <i>[...]qui dans une ronde fantastique enlacent et puis séparent leurs bras et leurs pieds [...]</i> »	« <i>[...] font et défont une danse mythique, de leurs bras et de leurs pieds, [...]</i> »
--	---	--

2. «l'altra sos llavis de clavell desclosos» (Cant III)	(a) « <i>lèvres entr'ouvertes comme le calice de l'oeillet</i> » (b) « <i>ses lèvres qui s'entr'ouvrent comme le calice d'un oeillet</i> »	« <i>l'autre ses lèvres d'oeillet entrouvertes</i> »
3. «allí escumeja llet de daina fresca, més blanca que la gebre del matí» (Cant III)	(a) « <i>la daine fournit un lait écumant dont la blancheur et la fraîcheur le disputent à celles du givre matinal</i> » (b) « <i>voilà le lait de la daine; il est frais et couvert d'écume</i> »	« <i>là, mousse du lait de daine, tout frais, plus blanc que le givre du matin.</i> »
4. «palmeres d'encantat bosc de soca entre blanca i bruna, després d'entrada de fosc, quan hi llambrega la lluna.» (Cant VI)	(a) « <i>Palmiers d'un bois enchanté, dont la souche n'est ni blanche ni noire, lorsque, au crépuscule du soir, la lune y fait pénétrer sa lumière incertaine.</i> » (a) « <i>des palmiers d'un bois enchanteur dont le tronc n'est ni blanc ni noir quand la lune s'y reflète à l'entrée du crépuscule.</i> »	« <i>les palmiers d'une forêt enchantée à la souche mi-blanche, mi-brune, aux reflets de la lune, quand tombe la nuit.</i> »

**ADAPTACIÓ DEL TEXT ALS PRECEPTES I CONCEPTES CRISTIANS
MÉS CONSERVADORS***

* Especialment en Tolrà de Bordas.

1. «los ofereixen gots d'olor suau» (Cant III)	(a) « <i>aux calices remplis d'eau de neige leur présentent comme des coupes du parfum le plus suave,</i> » (b) « <i>leur offrent leurs calices remplis d'un suave parfum;</i> »	« <i>leur offrent des coupes de suave parfum;</i> »
2. «i, més a prop del cel, los ermitatges, » (Cant IV)	(a) « <i>et plus près du ciel, [...] les pieux ermitages de ces montagnes.</i> » (b) « <i>et plus près du ciel, les ermitages [...]</i> »	« <i>et plus près du ciel, les ermitages qui [...]</i> »
3. «alguns d'ells, com déus marins, muntant corsers sense brida.» (Cant VI)	(a) « <i>plusieurs d'entre eux, sur des coursiers sans freins, comme des divinités marines.</i> » (b) « <i>quelques-uns, à l'exemple des divinités marines, montent des coursiers sans frein.</i> »	« <i>certains, tels des dieux marins, montant des coursiers sans brides.</i> »
4. «per un cor enamorat cada pas és un colp d'aia.» (Cant VI)	(a) « <i>pour un coeur qui est épris, chaque pas est un coup d'aile.</i> » (b) « <i>pour un coeur amoureux chaque pas est un coup d'aile.</i> »	« <i>à coeur amoureux chaque pas est un coup d'aile.</i> »

INTENT D'ADOPTAR FORMULACIONS COMPLEXES*

*Especialment en Tolrà de Bordas.

1. «si són los colps tronades, los sabres llamps .» (Cant VIII)	(a) « <i>si les coups qui frappent leurs oreilles ne sont pas plutôt des éclats de tonnerre, et si les sabres ne sont pas les rubans enflammés de la foudre.</i> » (b) « <i>si ces coups ne sont pas plutôt ceux du tonnerre, si ces sabres ne sont pas des éclairs.</i> »	« <i>si les coups sont le tonnerre et les sabres des éclairs.</i> »
2. «com a les runes d'un palau una heura.» (Cant X)	(a) «comme le lierre aux pans ruinés d'un vieux manoir .» (b) « <i>comme un lierre qui s'attache aux ruines d'un castel.</i> »	« <i>comme le lierre aux ruines d'un palais.</i> »

Tenint en compte aquests aspectes, no és estrany que Valls prengui diverses decisions i intervingui, com s'ha vist, directament damunt del text literari. D'una banda, es manifesta, per norma general —que no universal—, en contra de l'explicitació i dels connectors usats per reproduir el discurs de Verdaguer en comptes de la parataxi pròpia del poeta i, d'altra banda, defensa la inversió; la discordança temporal —en alguns casos—; la simple literalitat i, fins i tot, opta per afegir el-lipsis no existents a l'original: «Lo pont de neu se trenca que amaga la gelera | i és la clivella on veure-la somia una rodera | del carro de la mort.» (Cant IV) es converteix en «*Le pont de neige qui cache le glacier cède, et la crevasse où il rêve de la voir est une ornière du char de la mort.*» (VERDAGUER 2004). A part, la traductora manté les paraules pròpies de la cultura catalana i, finalment, —a diferència de Tolrà i de Blazy— conserva els topònims i antropònims tal com els emprà Verdaguer, excepte alguns casos en els quals modernitza l'ortografia.

2.2. Ideologia

El fet que Valls sigui la nova traductora és especialment rellevant ideològicament parlant, tant per la seva procedència com per la seva condició de dona. Com apunta Maria Àngels Fuster Ortuño (2008) en el seu article: «Concepte d'“equivalència”: Gènere i traducció. Joc de perspectives no equivalents entre la teoria feminista i les escoles lingüístiques», tot citant Godayol (2000):

[Els estudis culturals] Afirmen que tot és ideologia i que, per tant, les traduccions són portadores «d'actituds i pressupostos ideològics» (Godayol 2000: 30). El traductor no fa una interpretació unívoca del text, sinó que tria què vol mostrar en nom d'una ideologia. Aquest enfocament culturalista és considerat una important contribució per als estudis de traducció ja que emfatitza el mètode descriptiu i aquest permet comprendre la traducció com un procés de mediació que no ignora les ideologies. (FUSTER ORTUÑO 2008: 141-142)

La gènesi de *Canigó* és indissociable de la Catalunya del Nord i no en va el text està dedicat «Als catalans de França». L'emmiration dels literats nord-catalans del XIX en la florent Renaixença dels catalans del sud, donà l'impuls necessari als catalans del nord per a reprendre l'ús del català i iniciar, ells mateixos, el seu propi ressorgiment literari. Així mateix ho assevera Miquela Valls, en l'article «Un segle de literatura nord-catalana» (1992):

Sense l'empenta del desvetllar del Principat, i potser també sense l'ensurt darrer de l'agonitzant, els Jofre (1801-1864), Rous (1828-1901), Courtais (1816-1888), Boixeda (1809-1873), Boher (1820-1908), Talrich (1810-1888), Bonafont (1854-1935) i Pepratx (1828-1901) no haguessin provat d'il·lustrar la llengua dels avis. Sense Jacint Verdager que regalà als «catalans de França» el seu *Canigó* el 1886, entorn del qual s'havien celebrat un parell d'anys abans les festes literàries de Banyuls, tampoc. (VALLS 1992)

Si reprenem el fil dels condicionants lingüístics i polítics actuals de la Catalunya del Nord (exposats a l'inici d'aquest text), tampoc no podem oblidar que en tractar-se d'una dona nord-catalana, la traducció pren encara més rellevància. La idiosincràsia nord-catalana fa que, a més de tractar-se d'un subjecte traductor femení, Valls treballi amb certes supeditacions que donin peu a una (re)traducció que corre el perill de ser considerada subalterna (fora de tot allò hegemònic),¹⁹ gestada des de la frontera, en una llengua minoritària al seu territori per constrnyiments polítics i sortida de la ploma d'una dona. Com deia Coco Fusco l'any 1995: «*The border experience can happen whenever and wherever two or more cultures meet peacefully or violently.*» (FUSCO 1995: 169). La mateixa Valls reflexiona sobre aquest aspecte quan, en una conversa que vam mantenir el 21 de desembre del 2010 a Illa, és qüestionada sobre aquests condicionants. Des del seu punt de vista, la seva tasca no en té res, de subalterna. Creu que duu a terme una tasca important que es veu reforçada pel fet que la seva lluita per al manteniment del català a la Catalunya del Nord l'està convertint en una persona coneguda i rellevant.

Amb referència a la seva condició de dona, com deia Susanne de Lotbinière-Harwood (1991), «la posició del subjecte traductor és necessàriament una posició marcada pel gènere» (LOTBINIÈRE-HARWOOD 1991). En aquest sentit és ben explícit el passatge que l'any 1991 recollia a les pàgines de *Re-belle et infidèle: la traduction comme pratique de réécriture au féminin*:

The translating subject's position is necessarily a gendered position. Gender affects how the translator reads the source-language text, how she or he decodes/interprets and recodes/reinterprets into the target language. Gender influences how the translator relates to the author, to the reader, what ideological stances and cultural values she or he will, consciously or not, want to foreground or mute. (LOTBINIÈRE-HARWOOD 1991: 100-101)

19. Per a més informació sobre el concepte de «subalternitat» veg. Spivak (1988).

Valls reflexiona també sobre aquest aspecte quan se li demana sobre la influència que exercí en la traducció de *Canigó* el fet de ser dona nord-catalana. Segons la traductora cal tenir present que els seus dos predecessors, Tolrà i Blazy, eren dos eclesiàstics i que, per tant, això afavoria que interpretessin Verdaguer d'una manera diferent: d'una manera «eclesiàstica i misògina» derivada, segurament, del context i de la formació dels primers traductors. Ella, a partir d'un exemple, ho expressa així: «Un saint “*encès d'amor*” est-il dogmatiquement incorrect pour qu'on le dise en français “*brûlant de charité*” [en el cas de Tolrà] plutôt que littéralement “*enflammé d'amour*” [en el cas de Blazy] (chant I)?» (VERDAGUER 2004: 6). També ens trobem davant d'un exemple similar en el Cant II «*Gentil veu la regina coronada, l coronada de verges que la volten*»; en aquest cas, les verges es converteixen en «*jeunes filles*» tant en Tolrà com en Blazy; Valls manté «*vierges*». De fet, Valls afirma que, en el moment de traduir, ella es col·loca del «band [*bàndol* en català rossellonès] de les fades»,²⁰ alineant-se així amb els personatges femenins de l'epopeia i compensant el que ella defineix com una manca de «comprensió... [per part dels traductors del XIX] d'una sexualitat no expressada de Verdaguer».²¹ La traductora pensa que, tot i que probablement Tolrà i Blazy eren conscients d'aquesta sexualitat, en tot cas no la van fer evident. Malgrat tot, Valls remarca que no es tracta de traïr Verdaguer però que en el text se sobreentén que hi ha una certa sensualitat, atribuïble a Gentil —el cavaller encisat per les fades que Valls descriu com a home-objecte i per la sensualitat del qual sent fascinació.

Sigui com vulgui, per la traductora és innegable que la contraposició de les versions del XIX (primeria del XX) i la seva està condicionada pel pas d'un segle que ha vist néixer la psicoanàlisi i ha estat testimoni d'un cert alliberament. Ultra això, Valls està convençuda que la llengua evoluciona i que també ho fan els parlants i que, en conseqüència, al cap de dues o tres generacions s'imposa la necessitat de noves traduccions. Tant Blazy com Tolrà oferien Verdaguer passat pel sedàs d'un llenguatge preciosista i complicat que Valls ha alleugerit i posat al dia sense traïr l'original. Per ella, com veurem en la següent citació, el cristianisme de Verdaguer traspua primitivisme mentre que el dels seus traductors deixa entreveure trets d'un conservadorisme màxim.

Ce qui nous semblait le plus vieilli dans les traductions de Tolra et de Blazy, c'était leur bigoterie. Certes, le christianisme et sa double victoire sur l'Islam et sur le paganisme est l'argument même de l'oeuvre, certes l'auteur et les deux traducteurs sont des ecclésiastiques, mais le christianisme de Verdaguer sent son primitivisme, celui de ses traducteurs a des raffinements saint-sulpiciens. (VERDAGUER 2003: 7)

20. Entrevista de 21 de desembre del 2010.

21. *Ibidem*.

3. Consideracions finals

A mode de conclusió, recollirem algunes de les idees que ja hem apuntat al text. Amb la recepció francesa de les seves obres —tant la immediata com la més tardana— Verdaguer aconseguia un posicionament favorable en el sistema lingüísticoliterari receptor (el francès). Així doncs, s'obria pas als cercles literaris francesos —i, per extensió, als cercles europeus— al mateix temps que aconseguia/aconsegueix un major reconeixement en el propi sistema lingüísticoliterari. En resum, després de l'anàlisi exhaustiva dels elements formals i ideològics de la traducció de Valls, s'ha intentat donar llum sobre què conduí a la retraducció de *Canigó* per part de la traductora i l'editor Ramon Gual. Resulta evident que la intenció de Valls era posar al dia unes traduccions envellides i, en certa manera, allunyades de l'original verdaguerià, per tal d'omplir un buit i facilitar l'accés del lector francès contemporani a l'obra de Jacint Verdaguer que, altrament, hauria hagut d'accedir al poeta a partir de versions no acceptables per al lector de la cultura d'arribada en ple segle XXI (TOURY 2004: 114). Vistos aquests antecedents, per últim, cal dir que és innegable que la versió de Valls és traductològicament i culturalment necessària per al lector nord-català contemporani. Amb tot, com s'apuntava al començament, Valls potser no ha obtingut el reconeixement que li pertocaria en tant que traductora que no tem fer sentir la seva veu femenina, i reivindicadora de la llengua catalana a la Catalunya del Nord.

4. Bibliografia

- BACARDI, Montserrat i GODAYOL, Pilar (dir.) (2011). *Diccionari de la traducció catalana*. Vic: Eumo.
- BRUNET, Michel (1989). *El Rosselló de cara a la Revolució Francesa*. Perpinyà: Llibres del Trabucaire.
- CAMPS, Núria (2007). *Joan Baptista Blazy, difusor i traductor de Verdaguer*. Universitat de Vic. (Tesina inèdita).
- (2009). «Frederic Mistral i Joan Baptista Blazy, difusors de Verdaguer a França». A: *Les relacions catalano-occitanes al llindar del segle XXI*. Peronnas: Éditions de la Tour de Gile; Association Française des catalanistes, 329-337.
- (2010). «Joan Baptista Blazy, traductor i difusor de Verdaguer». *Anuari Verdaguer*, 18. Vic: Eumo, 81-111.
- DUMAS, Scipion (1882). *Passe temps poétique et traduction en vers français d'odes et sonnets provençaux*. Perpinyà: Latrobe.
- FARRÉS, Pere i PINYOL, Ramon (1990). «L'«Essai sur l'Atlantide» de Joseph Tolrà de Bordas, i altres crítiques coetànies». *Anuari Verdaguer*, 4. (1989). Vic: Eumo, 45-223.
- FUSCO, Coco (1995). *English is broken here*. Nova York: The New Press.
- FUSTER ORTUÑO, Maria Àngels (2008). «Concepte d'«equivalència»: Gènere i traducció. Joc de perspectives no equivalents entre la teoria feminista i les escoles lingüístiques» A: ZYBATOW, Lew i Assumpta CAMPS (eds.), *Traducción e Interculturalidad. Actas de la Conferencia Internacional «Traducción e intercambio cultural en la época de la globalización», Mayo de 2006, Universidad de Barcelona*. Frankfurt: Peter Lang, 141-156.
- GODAYOL, Pilar (2000). *Espais de frontera. Gènere i traducció*. Vic: Eumo.

- GUAL, Ramon (1992). «Mentalitats nord-catalanes». A: *Qui som els Catalans del Nord* [en línia].²² Associació Arrels. URL: <http://arrels.free.fr/QUISOM/SOCIOPOLITICA.HTM> [Data de consulta: 1 de febrer del 2011].
- LOTBINIÈRE-HARWOOD, Susanne (1991). *Re-belle et infidèle: la traduction comme pratique de réécriture au féminin/The body bilingual: translation as a rewriting in the feminine*. Mont-real/Toronto: Les éditions du remue-ménage/Women's Press.
- MARGAIL, Jeroni i Francesc (1986). «Sureda... fa un temps». *Terra Nostra*, 60: 1-164.
- MAYOL, Miquel (1992). «Mecanismes de la francesització». A: *Qui som els Catalans del Nord* [en línia]. Associació Arrels. URL: <http://arrels.free.fr/QUISOM/SOCIOPOLITICA.HTM> [Data de consulta: 1 de febrer del 2011].
- ORTIZ GOZALO, Juan Manuel (2004). «La retraducció de literatura contemporànea». *Vasos Comunicantes*, 29, ACEtt, 51-58.
- RIDRAY, Michel (1977). *Mes ancêtres / Els meus avantpassats. Cahier de travaux pratiques de généalogie / Llibreta de treballs pràctics de genealogia*. Perpinyà: Regidoria de la Cultura Catalana.
- SPIVAK, Gayatri Chakravorty (1988). «Can the Subaltern Speak?» A: NELSON, C. i L. GROSSBERG (eds.), *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana, IL: University of Illinois Press, 271-313.
- TOLRÀ DE BORDAS, Joseph (1881). *Une épopée catalane au XIX^e siècle. "L'Atlantide" de Don Jacinto Verdaguer*. París: Maisonneuve et Cie.
- (1883). *Les Félibres. Don Jacinto Verdaguer*. Gap: Richaud.
- TOURY, Gideon (2004). *Los estudios descriptivos de traducción y más allá. Metodología de la investigación en estudios de traducción*. Madrid: Cátedra.
- VERDAGUER, Jacint (1883). *L'Atlantide*. Traducció d'A. Savine. París: Léopold Cerf.
- ([ca. 1886]). *Le Roussillon: fragment du poème inédit Lo Canigó*. Traducció de J. Pépratx. Perpinyà: Typ. du Républicain.
- (1889). *Le Canigou, légende pyrénéenne du temps de la reconquête. Traduction française, avec le texte catalan en regard*. Traducció de J. Tolrà. París: Albert Savine.
- (1908). *Le Canigou*. Traducció de J. B. Blazy. Arràs-París: Sueur-Charruey.
- (1977). *Epistolari de Jacint Verdaguer*. Volum V. A cura de J. M. de Casacuberta i J. Torrent i Fàbregas. Barcelona: Barcino.
- (1986). *Canigó. Éd. bilingue publiée a l'occasion du centenaire, avec le concours du Conseil Régional Languedoc-Roussillon*. Traducció de J. Tolrà. Tolosa de Llenguadoc: Privat.
- (2003). *Canigó*. Edició a cura de Ramon Gual i Joan Maluquer. Prada de Conflent: Terra Nostra; ICRECS. (Biblioteca de Catalunya Nord, III).
- (2004). *Canigó*. Traducció de M. Valls. Prada de Conflent: Terra Nostra; ICRECS. (Biblioteca de Catalunya Nord, III).
- (2010). *Canigó/Canigou*. Traducció de J. Tolrà. Oloron-Sainte-Marie: MonHélios.
- VALLS, Miquela (1992). «Un segle de literatura nord-catalana». A: *Qui som els Catalans del Nord* [en línia]. Associació Arrels. URL: <http://arrels.free.fr/QUISOM/SOCIOPOLITICA.HTM> [Data de consulta: 1 de febrer del 2011].
- VILA, Pep (1999). «"Roser de tot l'any", de Jacint Verdaguer. Una traducció inèdita de Justí Pépratx». *Anuari Verdaguer*, 9. Vic: Eumo, 225-248.
- (2005). «Justí Pépratx, transcriptor de Verdaguer i recopilador de literatura catalana». *Anuari Verdaguer*, 12. Vic: Eumo, 91-106.

22. Aquesta monografia fou publicada en paper l'any 1992. Veg. DIVERSOS AUTORS (1992). *Qui som els Catalans del Nord*. Perpinyà: Associació Arrels.